

ՅԷԶՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ժ.

Թորդան գիւղը, Նուսաւորչու թոռներ^ա և Թէթրիշ բլուրները: Գիւղատնտեսական բերքերու Դարձ կրկին քեօփրիւթէզյ: Պատիժ՝ Միստուն-Սուրբ Յոհան և Օկոմի գիւղերը: Վերջինիս պատմական անցեալը: Սուրբ Աստուածածնի վանքը: Նորա վանահայրը: Աղբիւրը: Արձանաքարեր: Գրիգոր Մարտիրոսի մասին: Արձանագրութիւններ: Ձեռագիր մատենաներ: Ֆարմաններ: Հրաժեշտ:

Թորդան, Թորդան... Ահա և Թորդանը. բայց ի՞նչ կայ նորանում, որ ինձ քաշում, տանում էր դէպի այդ գիւղը: Զէ՞ որ սա այն Թորդանը չէ, ուր ամփոփուեցին Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի և նորա որդւոց ու թոռանց մարմինները: Սակայն կար մի հանգամանք, որ քաշում էր այդ տեղ: Դա այն տեղական աւանդութիւնն է, որ իբրև թէ Լուսաւորչի թոռները թաղուած են այստեղ:

Արդարև, գիւղի արկեղակողմում, ընդարձակ բարձրադիր հին հանգստարանների մէջ, ցանուցիւր ընկած են կանոնաւոր շինած և կոպտաչէն տասլանաքարեր, անարձանագիր, սակայն մուրճի, զընդանի, աքցանի, ակիչի, մկրատի, գաւաթի, հացի նկարներով: Կան և խոյանման և ձիւնման՝ կանգուն տապանաքարեր: Հանգստարաններից փոքր վեր առանձնակի կանգնած մի բլուր, որ ունի իւր լանջում հանգստարան, իսկ գագաթում մի փայտաչէն տնակ՝ մէջը հինգ միաշար խաչքարեր: Ահա այս բլուրն և տնակը կոչւում են, ըստ տեղական աւանդութեան, Լուսաւորչու թոռներա:

Խիստ կռանալով հազիւ կարելի է մտնել մատրան մէջ մի ցածրիկ դռնակով, ուր միաշար կանգնած են հինգ խաչքար, իսկ վեցերորդը կողքի վերայ կանգուն՝ անարձանագիր, վրան միայն մուրճ, զնդան և աքցան: Հինգ խաչքարերից միայն երորդն (հիւսիսից հաշուած) ունի այս արձանագրութիւնը: Ի

ԹվիՍ ԶԺ (910—1461) ԿԱԶՄԵՑԱԻ ՆՇԱՆՍ, Ահա այն բոլոր գրաւոր յիշատակները, ինչ որ կարելի է գտնել «Հոռաւորչու թողնների» վերայ:

Բլուրի գագաթը տափարակ է, լայնութեամբ 12, երկարութեամբ 35 քայլ և մատուռից դուրս ցանուցիր դասաւորուած են մինչև տասը հասարակ տապանաքարեր, անարձանագիր: Իսկական սրբութիւնը ժողովրդի հաւատի համար յիշեալ մատուռն է, ուր շաբաթ և կիրակի օրերում ժողովում են ուխտաւոր հայ կանայք, աղօթում են ջերմ եռանդով և ձէթ վառում, որից քարերն արդէն սևացել էին և ես անձամբ համարեցի տասներկու վառ ճրագներ, այն ինչ պարապ ճրագներին հաշիւ չկար:

Կանայք և աղջկունք խմբուած բլուրի վերայ, իբրև ուխտաւորներ, հետաքրքրութեամբ դնում էին իւրաքանչիւր իմ շարժումն ե երբ կազակն եկաւ, հասաւ ինձ, նոքա կամաց կամաց անցան դէպի միւս, 25 քայլ հեռու, Թէթթիշ անուն բլուրի գագաթը: Մօտեցան և մի քանի հայ գիւղացի տղամարդիկ, խոնարհութեամբ ողջունեցին և իմ հարցերին բացատրութիւններ էին տալիս:

Հրաժեշտ տալով Լուսաւորչու թողններին, մենք խմբովին կամաց կամաց, իջանք և թեքուեցինք դէպի գիւղը՝ Թորգան, որի յարմարագոյն դիրքից երևում էր Բասենի դաշտը՝ Արաքսի երկու կողմից տարածուած: Հարաւի և արևելքի կողմերից բարձրացող լեռների անուններն ուղեկից գիւղացիները կոչում էին Ուտուտ, Ակներ, Ղոէք, Բոռ բերդ, Ղազանիք, Ալադին. իսկ հիւսիսային և արևմտեան դաշտավայրը կոչում էին Հովիտ, Ըղտած էր, Դուլթներ, Աշուտ, Սուրբ Սարգիս:

Հետաքրքրութեան համար ես յիշատակում գիւղական անդերի կոչումը, որպէս զի ընթերցողն իմանայ թէ ինչպիսի անուններով է մկրտում հայ գիւղացին իւր շրջկայքը: Ահա մօտեցանք փոքրիկ գետակին, որ սկիզբն առնելով յիշեալ Ակներից, անցնում է գիւղի միջով: Դիւղի սահմանում սակաւ առ սակաւ բազմանում էր հետաքրքրուող ժողովրդի թիւը: Հանգստացրին ինձ մի տան սրահում:

Թէև պատերազմի տարի էր (Յունիս 1878) և Բասենի ժողովրդի համար, նորանց թւում և Թորգանի բնակիչների համար, անսովոր երևայթ չէր Ռուսաստանցի մի օտարական տեսնել, բայց անուամենայնիւ իմ, մի անծանօթ հայ մարդու գա-

լուստը հետաքրքրական էր թուում Թորդանցիներին, որոնք շուտով շրջապատեցին ինձ և ամեն մի ծեր մարդու երևալով երիտասարդներն իսկոյն իւրեանց տեղերն էին առաջարկում։ Ամեն մի մտնող հասակաւոր մարդ նախ գլուխ էր խոնարհեցնում ինձ, ապա նստելուց և տեղաւորուելուց յետոյ գալուստս էր շնորհաւորում և առողջութիւնս էր հարցնում, առանց իմանալու թէ ես ո՞վ եմ, ո՞ւր եմ գնում, ո՞րտեղից եմ գալիս և այլն։

Եւր տիրել էր ընդհանուր լուռութիւն և բոլորի աչքերը բեւեռած էին իմ վերայ, ես մտածում էի խօսակցութեան մի յարմարին նիւթ գտնել, մատչելի բոլորի համար ևս և նորանով խզել լուռութեան կապերը։

— Ասացէք, խնդրեմ, դիմեցի բոլորին, ձեր Բասենի հողում ինչպիսի բանջարեղէն և հատիկներ կարելի է բուսցնել։

Մի բոպէ լուռութեամբ, նայում էին իրար երեսի, իբրև լուռ արտայայտութիւն, թէ ո՞ր հասակաւորին աւելի վայել է պատասխանել, ըստ որում ուր կան ծերունիներ, այնտեղ երիտասարդներ ձայն չունին։ Այսպէս էր նշմարւում այն ժամանակ Թորդանում։

— Մառադ եմ, պատասխանեց վերջապէս մի ծերունի, գաւազանի ծայրով գետինը գծելով, ցանում ենք ցորեն, գարի, բանջարեղէնից լախանա (կաղամբ), փրչլուղ (գազար), սոխ, բոդի, լոբի, բախլա, շաղկամ...

— Խիար (վարունգ), ձմերուկ, սեխ նոյնպէս ցանում ենք, բայց լաւ չէ հասնում, առաջ կտրուկ անելով վրայ բերին միւս ծերերը, համարեա միաբերան։

— Նրեք տարի կեղնի, որ կարտոֆ էլ կցանենք, աւելացրեց մի ուրիշը։

— Բանջարեղէնը մեր ուտելու համար կեղնի, մի քիչ էլ անջաղ կարողանանք ծախել, փող չինել մեր ապրուստի համար, ասեց մի ոմն։

Ցորենն ու գարին ամենից էլ ձեւընտու է, չունքի (որովհետեւ) աւելորդ կտանենք կծախենք Արդրում, մեր պակսութիւնքըն կենենք, ասացին ուրիշներն առանց հերթի սպասելուն։

— Քանիսով է՞ք ծախում ցորենն ու գարին, հարցրի ես։

— Ո՞վ է խաբար, ժամանակ կեղնի է՞ծան է, ժամանակ էլ կեղնի կթանգնայ, մազանդէն զիտէ... առաջկտրուկ անելով աշխատում էին պատասխանել միանգամից շատերը, ցորենի սոմարը կաժենայ 150—800 ղուռ, գարին 40—100 ղուռ։

—Սողանլուի մէջից (անտառից) էլ գերաններ տանենք Արզրում 40—800—400 դուռի կծախենք, Արաբով վառելու ցախ էլ կտանք 60—100 դուռչ:

—Վախտ էլ կեղնի եղ էլ կտանենք, մալ էլ (տնային անասուն): Մեր առուտուրը համեշայ (միշտ) Արզրումի հետ կեդնի, ասացին շատերը:

—Երբ էք ցանում և երբ հնձում ցորենն ու գարին, հարց առաջարկեցի ես:

—Աշնան ցորենը կցանենք սեպտեմբերի մէկից ու կհնձեք յուլիսի վերջին կամ օգոստոսի սկզբին, իսկ գարնան ցորենը ցանում ենք ապրիլի կիսից մինչև մայիսի վերջը, ու հնձենք կը մինչև օգոստոսի կէսը: Գարին կցանենք ապրիլի ըսկզբից և կհնձենք մինչև յուլիսի վերջը:

—Քիօփրի քէօյը միևնոյնն է թէ Թորդանը, բարձր է ծովի երեսից 5976 ֆուտ, այսինքն Ալէքսանդրապօլից քիչ բարձրը, իսկ Կարսից ցածր և ձեր աշնան ցորենի հասունութեան շրջանը տևում է մօտ 10 ամիս կամ 800 օր, իսկ գարնան ցորենի հասունութեան շրջանն է 4 ամիս կամ 120: Նոյնն է և գարու հասունութեան շրջանը, այսինքն 4 ամիս կամ 120 օր, բացատրեցի ես:

—Մենք էդ հասարները չգիտենք, համազ գիտենք, որ մեր ապրուստը հացէն կեղնի, եթէ հացն առաա է, ապրուստներս էլ լաւ կեղնի, եթէ տունը քեօմազ կունենայ վարուցանքսի համար, Աստուած էլ իր ժամանակին անձրև կտայ, կարկտից ու տեսակ տեսակ ցաւից ու չոռից կազատի, էն վախտ հացն էլ առատ կեղնի:

—Դուք ո՞ր քեօմազի մասին էք խօսում, հարցրի ես, մարդո՞ւ թէ ապրանքի (անասունի):

—Ապրանքը, մալը խօ կայ ու կայ, համա մարդու քեօմազն է գլխաւոր՝ թէ վարելում, թէ կալսելում և թէ ուրիշ շատ բաներում: Քեօմազով տուն էղնի, այ, Իշխու գեղ տէրտերանց տան լման, 30 հոգի կան:

—Հըպը Ալիջազրակ գեղում Օհան քէհայ Վըրդոյենց տո՞ւնը, 39 հոգի կան, վրայ բերաւ մի ոմն:

—Հըպը Տօգի գեղում Բոյաճոնց Սղոյի տունը չէք ըսի, 56 հոգի կան, աւելացրին ուրիշները:

—Հըպը Սաղան գիւղ Մադոյեանց տունը ուր կմնայ:

Այսպէս սկսեցին իրար յետևից չարել զանազան գիւղեր:

րում բազմանդամ գերդաստանները և գուցէ երկար շարունակուէր, եթէ տան տէրն ականարկ չանէր՝ թէ բաւական է խօսակ, որպէս զի նորեկ հիւրը, (ես) փոքր ինչ կերակուր վայելի: Գիւղացիք կամաց-կամաց հեռացան և սրահը դատարկուեց: Բերին մածուն, պանիր և ձուածեղ:

Այնուհետև տանս տիրոջից իմացայ որ հասարակաց վարելահողերը կառավարութեան կողմից տուած է իւրեանց թափիով, որ թափի տալու ժամանակ նոյն հողերը հայերի համար կամ թէ պատերազմի միջոցին թուրք կառավարութիւնը հայերից աւելի շատ սայլ էր պահանջում, քան նոյնը թուրքերից: Պատմում էին նոյնպէս, որ Արզրումի շատ թուրք վաճառականներն Ներքին բաւենում ունին շատ հողեր, որ կապալով տալիս են քրդերին ձմերոցի (ղըշլաղ) համար, և այլն:

Արդէն երեկոյեան դէմ էր և ես մտադիր էի գիշերել Գեօփրի-բէօյում, սակայն Թորդանում խորհուրդ տուին մնալ և առաւօտ, լուսաբացին, ճանապարհ ընկնել գէպի Բասենի Սուրբ Աստուածածնոյ վանքն, ուր պատրաստուում էի գնալ: Գոհ մնացի Թորդանցիներից նորանց հիւրասիրութեան համար և հէնց այժմ, տողերս գրելու ժամանակն անգամ չնորհակալութեամբ եմ մտաբերում Թորդանը, որից, սակայն 1871 թուին, շատ դժգոհ էր մնացել Վարդան Յովնանեանը:

Շատ զուարճալի մարդ է եղել այս պարոնը: Սուրբ Աստուածածնի վանքի կողմից նուիրակ լինելով Բասենում, Վարդան Յովնանեանը ժողովելիս է եղել 1871 թուին, Բասենի գիւղերից վանքապատկան նուէրները և ըստ երևութին շատ էլ յօժարութեամբ չեն ընդունելիս եղել նորան գիւղերում և նա իւր դժգոհութիւնը գիւղերի մասին զուարճալի ոտանաւորի ձևով յայտնել է վանահօրն իւր հաշուէտուութեան մէջ: Այսպէս Թորդանի մասին Յովնանեանը գրել է: ¹⁾

«Մի յիշեր զԹորդան,

«Զի քան զթթու թան

«Զատամունս առանս»

Առաւօտ, արևը նոր ծագելիս ըլկայ ճանապարհ: Անցայ Գեօփրի բէօյի կամուրջն և մօտեցայ նոյն անուն գիւղին: Գեռ ևս ձիուի վերայ, հարց տուի առաջս կանգնած մի քանի հայ գիւղացիների, թէ կգտնուի արդե՞ք գիւղում հին ձեռագիր

¹⁾ Այրայրատ, էջ 24.

մատեններու նորա միմեանց երես նայեցին, մտածեցին և ապա մինք յիշեց, թէ գիրք չկայ բայց ֆարմաներս կան իւրեանց գիւղին տուած Սուլթանների կողմից: Գնացին ու բերին 3—4 ֆարման թիւրք լեզուով գրած: Ինչ համար հետաքրքրական էր նրանց ըովանդակութիւնը բայց չգտնուց կարդացող, ուստի եւ խնդրեցի, որ տան ինչ վանքը տանելու և կարդալ տալու խոստանալով վերոդարձել իւրեանց հետեւալ օրը: Մարդիկ իսկոյն յօժարացան և զարմացրին ինչ իւրեանց միամտութեամբ չէր չհարցրին անգամ թէ ո՞վ էմ, ինչ անուն և ազգանուն եմ կրում, սրտեղից եմ գալի և այլն, միայն խնդրեցին վերադարձ չել: Եւ սրբութեամբ կատարեցի նորանց խնդիրն և իմ խոստումս, սակայն առանց մանրամասն իմանալու ֆարմանների ըստանդակութիւնը, միայն յայտնի եղաւ, որ նրանք տուած են գիւղին հասարակաց հողաբաժնի և նորանց սահմանների մասին:

Քեօփրի-բէօյից ճանապարհիս ուղղութիւնն էր դէպի արեւմուտ, ուր հեռաւոր հորիզոնի վերայ բարձրանում էր Հասան-դաւայի սարը, որ նախկին ժամանակներում կոչւում էր Մերանեաց լեռուն: Իսպառ դեռ ևս ցածր էր, բայց արևմտում սակաւ առ սակաւ նա բարձրանում էր և, խառնուր էր լեռան հետ:

Քեօփրի բէօյից յետոյ առաջին գիւղն ինչ հանդիպեց Պատիժվանը: Պատմում էին որ ամենահին ժամանակներում սա եղել է բազմամարդ, մինչև 1500 տուն: Հին գիւղատեղին այժմ աւերակ է և ունեցել է մեծադիր քարաշէն եկեղեցի սրբառաւ կապոյտ քարից, որից մնացել են այժմ կամարակապ առաստաղներով սեղանը և երկու խորանները: Սորա մօտ, լայն հանգստարանում, դեռ ևս կանգուն է կամփր քարից փոքր եկեղեցի 5 և 7 քայլ մեծութեամբ: Միակ հարաւային դռնան վերը, ներքուստ գրուած է, «Յիշատակ է սուրբ խաչ և քարեխօս առ Աստուած վասն մեղաւոր Մկրտչի հոգւոյն և քրքն Խանզատին ի թվ. Ռ. Բ. (1082—1633)»: Եկեղեցին իւր արձանագրութիւնից աւելի հին է: Նորա մօտ գտայ մի կտորած խաչ քար կամփր քարից, այս արձանագրութեամբ: «Մկրտչի քահանայ կազմող սուրբ խաչիս, յիշատակ է սուրբ խաչս Շահադին և թուին նորա Գրիգորին թվ. Ռձ. (1107—1658)»:

Պատժվանի մօտ, 1671 թուին, գոյութիւն է ունեցել

Վաղժվան գիւղն, որի մասին վերոյիշեալ Վարդան Յովնանեանը աւելի լաւ է խօսում քան Պատժվանի մասին, վաճառաւորական տուրքերը հատուցանելու վերաբերութեամբ: Նա գրում է.

«Օրհնեալ զՎաղժվան,
«Որք տալ փութացան
«Ձերիս քոռս ցորեան.
«Իսկ ի Պատժվան,
«Եւ մազի և եթ
«Հազիւ թէ փրծան»:

Ահա հասանք և Միադին թրքաբանակ գիւղը որի նախկին հայ բնակիչները 1880 թուին գաղթել են Ալէքսանդրապոլի գաւառը: Ներկայ թուրք բնակութիւնը քիչ փոխել է գիւղի հայկական (Միատուն) անունը: Գաղթած հայերի նախնիքները հանգստանում են գիւղի հիւսիսային կողմի գերեզմանատանը, ուր անտէր, անտիրական, դեռեւ կանգուն և ամբողջ մնում է մի մատուռ իւր սեղանով, աւազանով և երկու անարձանագիր խաչ քարով:

Նրբեմն հայաբնակ, այժմ թրքաբանակ Սըրըահան գիւղը դրած է Ծիրանեաց լեռան ստորոտում և դեռ ևս հին ժամանակներում ունեցել է գոյութիւն, որ առաջ կոչուելիս է եղել Ակսիգոմս, իսկ յետոյ, Ասողիկի օրով՝ Սուրբ Յոհան, Վերջին անունը (Սուրբ Յոհան) շարունակւում է և այժմ և որից թուրքերը շինել են Սըրըահան: Այս գիւղի մասին յիշատակում է Ասողիկն, որ տասներորդ դարու վերջում Յովհան գիտնական վարդապետն սպանուել է «ի մոլեալ ազգէն Վրաց» (Ասողիկ գլ Թ) և թաղուել է Ակսիգոմս վանքում, որ Ասողիկի օրով փոխուել է Սուրբ Յոհան:

Այստեղից աստիճանաբար բարձրանում էի դէպի Օգոմի գիւղն, որի բնակիչները խառն են հայեր և թուրքեր: Այստեղ ես տեսայ գիւղական ուսումնարանը մասնաւոր տան մէջ, ուր հայ տղայք և աղջկուք սովորում էին միասին ոմն Վարնիցի Սարգսի առաջնորդութեամբ, որ երեք տարի էր, ուսուցչութիւն էր անում այդտեղ, ստանալով տարեկան վարձ 9—10 սոմար ցորեն, մինչև 80 ուլերի արժողութեամբ, բացի սնունդէն, որ երեսանցից էր լինում: Դպրոցի մանկուկները տօն օրերում երգում էին Սուրբ Աստուածածնի վանքում:

Այժմեան աննշան գիւղն ունեցել է շատ մրկայայդ և արիւնալից անցեալ: Լինելով հարուստ և փարթամ աւան, բազմաթիւ

մաթիւ բնակիչներով և վաճառաչահ տեղի, նա գրաւելիս է եղել շատերի ուշագրութիւնը և գրգռելիս է եղել ոմանց թագաւորների գայրոյթը:

Տասնէ մի երրորդ դարու սկզբում այս կողմերը Վրաց տիրապետութեան ներքոյ էին և երբ 1021 թուին Յունաց Վասիլ կայսրը հանդիպեց այստեղ, Վրաց թագաւորը չարաւ նորան կայսերավայել ընգունելութիւն, որոյ պատճառով կայսրը բարկութեամբ հրամայեց կրակի և սրի զոհ դարձնել *Օկոմի* մեծ աւանը և նորա շրջակայ գիւղերն ու ագարակները և գերիներին տանել Խաղտեաց երկիրը:

Բայց որովհետև Օկոմի կամ Ոկոմի գիւղաքաղաքը շատ կարևոր տեղ էր բռնում, ուստի նորից բարձրացաւ, հարստացաւ և 30 տարու մէջ բնակիչների թիւը հասաւ 30, 000: Վասիլ կայսեր տուած աղէտը բաւական չէր Բասենի համար և դեռ շատերի յիշողութեան մէջն էր, որ յանկարծ վերայ հասաւ նոր և աւելի մեծ աղէտ: Արիստակէս վարդապետ Լաստիվերտցի պատմիչն իւր գրքի մէջ յիշատակում է ¹⁾ որ հայոց դրացի և սահմանակից ազգերը (Սելջուկեան թուրքերը) մի գիւղեր վառել են խոտերի տեղերը և նորա լուսով յարձակուել են շէն գիւղաքաղաքի վերայ, կոտորել են ամենին և ինչքը տարել են իւրեանց երկիրը:

Հաւանական է, որ թշուառ Օկոմին սորանից յետոյ էլ ենթարկուած լինի աւերմունքների, բայց դորանց մասին պատմութիւնը չէ աւանդում ոչինչ: Այսպէս է Օկոմի անցեալն և ներկան: Թողնենք այժմ այդ վայրը և գնանք Բասենի Սուրբ Աստուածածին վանքը, Միրանեաց լեռան լանջում կանգնած, որի անունը դեռ ևս երկիւղածութեամբ հնչում է Վարինի և Բասենի 1830 թուականի գաղթական հայերի շրթունքների վերայ:

Սա ինքս, որ գաղթականներից չեմ, ուրեմն չունեմ ներանց զգացմունքները, բայց շատ լսելով նորանցից «եօթն վիւրաց սուրբ Աստուածածնի» պատկերի նախկին բնակարանի մասին, ես անգամ, կրկնում եմ, առանձին ակնածութեամբ և երկուղածութեամբ էի մօտենում Միրանեաց վանքին, որ գէմս կանգնած՝ հրապոյր էր կարդում ինձ:

¹⁾ Լաստիվերտցի. ԳԼ. ԺԸ. էջ 119—120. Թիֆլիզ. 2ամչեան, հատար Բ. էջ 960.

Հարկւրաւոր տարիներէ ընթացքում սոյն վանքն եղել է: Բասենի եկեղեցիներէ զուլիս և նրա վանահայրերը կառավարել են Բասենի վիճակն, ստանալով բնակչութիւնից հոգևոր, տուրքեր, նուէրներ և այլն վանքի օգտին: Եւ կարծես բնութիւնըն ինքը կանգնեցրել է նորան զուլիս եկեղեցեաց, ըստ որում նորա տեղադրութիւնն այնքան բարձր է, որ մի հրաշալի և հիասքանչ տեսարան է բացւում նայողի առաջ Բասենի դաշտի վերայ, սեղանէմ Արաքսի աւազանում, շրջապատուած ալեծածան լեռներով:

Վանքի անյայտ հիմնողը կարծես դիտմամբ է ընտրել այդ հրաշալի տեղը, մարգարէական զգացմամբ լի, որ իւր հիմնարկութիւնը զուլիս է կանգնելու բոլոր վիճակի համար: Գտնցէ Օկոմի փարթամ գիւղաքաղաքի մերձաւորութիւնն էլ միակողմից լինէր պատճառ վանքի հիմնարկութեանը:

Կարծւում է, որ վանքի հիմնարկողն եղել է Գրիգոր Մազիստրոսն, որ մեռաւ մօտ 1058 թուին, երբ Բագրատունեաց հարստութեան շրջանում խաչիկը նստաւ կաթողիկոս: Կարծւում է նոյնպէս, որ այդ, իւր ժամանակին նշանաւոր մարդը, մեծ իշխան Գրիգոր մազիստրոսը «Քաղեցաւ ի վանս Սուրբ Աստուածածնի, մօտ ի կարին, որ և կոչի այժմ Բասենոյ վանք և ասի թէ մինչև ցարդ կայ գերեզման նորա անդ:»¹⁾ Բայց մենք փոքր ինչ յետոյ կտեսնենք, որ ոչ մի նշոյլ, ոչ մի ապացոյց չէ երևում որ Մազիստրոսն ամփոփած լինի այս վանքում:

Վանքի անցեալից շատ փոքր բան է յայտնի մեզ: 1878 թուի վանահայրը ցոյց տուաւ ինձ մի քանի ֆարմաններ տաճիկ լեզուով թուրքիոյ Սուլթանների կողմից տուած, որոնց զօրութեամբ վանքին տրւում են ինչ ինչ արտոնութիւններ տասանորդների, յափշտակած հողերի ազատ ուխտագնացութեան վերաբերմամբ և այլն:

Ոլոր մոլոր ճանապարհով աստիճանաբար բարձրացայ սարալանջը, դէպի հիւսիս թողնելով հանգստարանը, նորա հայկական 1007 և 1034 թուականներից մնացած շիրմաքարերով այլ և կալ, Կալասարա, լճակ ուռնիներով շրջապատ և վերջապէս կանգ առայ վանքի քառակողմանի քարաշէն պարսպի տ-

¹⁾ Զամչեան. Հատ. Բ. էջ 968 Ղ. Արիշան. Այբու-պետ էջ 21.

ընկերան մեծ դրան առաջ, որ փակած էր երկաթածածկ երկփեղկ դռներով:

Լուր հասաւ վանահօրն անծանօթ օտարականի գալլաւ տեան մասին: Դռները բացուեցին, ընդունուեցի ներս, ձիանքն առան և տեղաւորեցին վանքապատկան գոսերի մէջ և առաջս եկաւ հոգևորականի հանդերձով, առանց վեղարի յաղթանդամ մի մարդ մօտ 40—45 տարեկան, մոխրագոյն աչքերով և խիստ հայացքով, որ տեսնողի վերայ տպաւորութիւն էր անուս աւելի քիւրդի՝ քան վարդապետի....:

Ինչ և իցէ, ընդունեց ինձ արդէն 14 տարին այստեղ վանահայրութեամբ լրացրած, Կարնեցի, Տիմոթէոս վարդապետ Կարապետեան, մականուանեալն Վայնցեան: Սակաւ հանգրտանալուց զկնի թոյլաւութիւն խնդրեցի վանահօրից զնոութեան առնել վանքը: Նա սկսեցի շրջանից զնալ դէպի կէդրոն, այսինքն դրսից դէպի վանքի եկեղեցու ներսը:

Պարիսպը բարձր է, քարաշէն և մի քանի անգամ կարկատած: Մուտքը մի հատ է, որից ես մտայ: Ուխտաւորների համար շինուած են մի քանի միաշար սենեակներ: պարսպի մօտ, եկեղեցուց հարաւ, ներկայ վանահայրը շինել է 4 տարի առաջ, հին առաջնորդարանի տեղը մի շինութիւն դպրոցի համար, բայց չէ ունեցել երբէք և ոչ մի աշակերտ: Բաւականին մութը նախասենեակից յետոյ մտնում էք մի ընդարձակ սենեակ տախտակամած յատակով և լուսամուտներով:

Հարաւային պարսպապատի մէջ, ներքուստ, կամարի տակ, երկու խողովակից, խիստ առատութեամբ հոսում է վրճիտ և սառնորակ աղբիւրի ջուր, բերած լերան վերին լանջերից, իսկ ոտքը խողովներով հասցրած հիւսիսային կողմի գոմերը՝ ձմեռը փակուած անասուններին ջրելու համար:

Աղբիւրակամարի տակ, պատի մէջ հագուցած փոքր մարմարիոն տախտակի վերայ փորագրած է հետեւի արձանագրութիւնը: «Յիշատակ է աղբիւրս նախնի Սապոնճի մահտեսի Իսւկանդերեանց և նոցին որդոցն և թոռանցն Սապոնճի մահտեսի Կարապետին և որդոցն մահտեսի Իսկանդարին, որոց ձեռամբն նորոգեցաւ. ով հանդիպողք, տուք զողորմի:» «Եղև ի ՌՄԽԹ (1249—1800) Թվին Նոյեմբերի ի է (27) ին:»

Կանգնած են այստեղից ոչ հեռի դէպի արևելք վանահօր երկու կողք սենեակները նորա բնակութեան համար:

Եկեղեցու հարաւային պատից ոչ հեռու տապանաքարի

ոտքերի կողմում ցցած խաչ քարի վերայ փորագրած է «Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն հոգոյն Աւետիք վարդապետին, որ էր առաջնորդ Բասենու Սուրբ Աստուածածին վաճենցն թվին ՌՄԼԵ (1285—1786) ԺԵ (15) ին»

Ապա գալիս են եօթն միաշար կանգուն խաչարձաններ զանազան մեծութեան, ամրացած բարձր քարաշէն պատուան դանի վերայ, որ ունի ամեն կողմից վեց աստիճանների ձև։ Սկսենք հետևել հիւսիսից հարաւ։

Ա) «Ի Թուին հայոց ՉԾԻ (754—1205) Ես տի... կանգնեցի զսուրբ նշանս ի բարեխաւսութիւն աղախնոյ իմոյ Տէր «Տիրացու ի սուրբ և ընտրեալ հայրապետ.....»

Բ) «Ի Թվին ՌԻԲ (1042—1593) կանգնեցաւ սուրբ նշան «ի յիշատակ Նղիազարին հոգոյն»

Գ. Դ. Ե) Այս խաչարձանի գրութիւններն իսպառ ջնջուած մնալուած են և անկարելի էր կարդալ։

Զ) «Թվին ՁԸ. (708—1259) Ես Շահա կանգնեցի զխաււքս...»

Է) «Սուրբ խաչս բարեխաւս Տէր Սահակին թվին «ՌՀ (1070—1621). Ես անարժան Ղազար կազմող Սուրբ խաչիս»

Ահա տոյն արձանագրութիւններն, ինչ որ ես գտայ միաշար և պատուանդանով խաչքարերի վերայ և ուր ոչ մինի վերայ չէ երևում Գրիգոր Մագիստրոսի անունը։ Բայց կան կարծիքներ, որոնք ընդունում են թէ այդ պատուանդանի տակն են ամփոփուած Մագիստրոսի ոսկերոտիքը։ Հայր Ղ. Ալիշանը գրում է «առ որոյ (եկեղեցւոյ) դրամբ ցուցանիր կարծեցեալ գերեզման Մագիստրոսի և խաչվէմ բաղմաստիճան, եղծ գրով»¹⁾ Յայտնի երևում է, որ Ալիշանը կասկածով է նայում, իսկ ով չէ կասկածում, նա չի էլ կարող ապացուցել Մագիստրոսի շիրիմի գոյութիւնն այստեղ։

Գուցէ հարցանող լինի, թէ ինչի՞ բազմաստիճան պատուանդանի տակ տեղ տեղ խոր փորուածների հետքեր են նշմարւում։ Սորա պատասխանն այն է, որ Բառեհցիք ասում էին, թէ ներկայ վանահայր Տիմոթէոս հայր սուրբը, ութը տարի առաջ, փորձ է փորձել հետազոտել Մագիստրոսի գերեզմանը, Բասենցոց ասելով՝ գանձ գտնելու, իսկ հետազոտողի ասելով (նոյն բասենցոց կարծիքով) մի շիշ մեռոն հանելու, որ երազումն

¹⁾ Այրարատ էջ 21

էր տեսել ինքը՝ Նրեի այս լուրը հասել է նաև Հ. Ալիշանի տեղանքին, ըստ որում նա գրում է Վոր (խալիվ Բաղմաստի-նան) ոմն ի յետին առաջնորդաց տեղոյն ետ խախտել առ ի քննութիւն ինչ» (Այրարատ էջ 21):

Այժմ մտնենք եկեղեցոյ ներսը: Եկեղեցին ունի իւրեան կից արևմտեան կողմում դմբէթաշէն սիւնաղարդ գաւիթ՝ արևմտեան դռնով: Կամարներն ամրացած են չարս բոլորիկ սիւների վերայ, որոց արեւելեան երկուսն որմնակից են, կպած եկեղեցու պատին: Գաւթի հէնց շէմում, պատի մէջ, փոքրիկ մարմարիոնի վերայ, փորագրած է Վիշապակ է սուրբ խաչըս Կիւրդէ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին թ. ՌՃՂԸ (1198 — 1749):»

Գաւթի մէջ շարուած էին կաւէ պղուղներ մէջը ձէթ. և սորանց վերև բերանն ի վայր կախուած էին ձէթի տիկերը: Այս ժամանակաւոր, թէ և տգեղ, երևոյթի վերայ ուշ չդարձնելով, ես դիմեցի արձանագրութիւններին սիւների վերայ: Մինի վերայ Վանգնեցաւ սուրբ խաչս Տէր Յովոր եպիսկոպոսին թվին ՌԺԲ. (1012—1563): Միւս սիւնի վերայ Վանգնեցաւ խաչս ի բարեխօսութիւն Մարուգէին. թվ. ԶԻԹ (929—1480.)

Սիւներից մինի վերայ «Աստուած ողորմի Կարապետ քարգործի:» Միւսի վերայ գրած է հետեւեալ երկար արձանագրութիւնը: «Ի տնօրինաճառն տեառն Աստուծոյ եղաւ զայս «չքեղազարդ շինուած ի թուականութեան հայոց ՌՄԿ. (1260—1811) առաջին ամս առաջնորդութեան շնորհաբան» «Ստեփանոս վարդապետին: Արդ զպարտս կուտակեալ աւար» «տեցան, որոց գումարն էր չորս հազար արչիլ. ապա զարդա» «րեցաւ բոլոր զարդիւքն զսուրբ տաճարի խաչկալն հանդերձ» «սեղանօք և այլն որ ի տաճար անդը իսկ սուրբ ժամատունն» «գդուռն որ փոխեցաւ ի յարեմուտն և զլուսամուտն որ առաջ» «ոչ դոյր. նա եւ սպիտակացաւ բռամբ և գեղազարդ պատ» «կերօք. և եւ յատակ ժամատանս որձաքար սալիւ հանդերձ» «արհաճօք ընդ մի շինեցաւ գաւիթն առաջնորդարանն բոլոր» «պարագայիւ ձեռամբ Ստեփանոս Նուստ ծառայիս սուրբ» «Աստուածածնայ, արդեամբ հաւատացելոց, որոց հանդի» «պողքդ տուք զողորմին»:

Այնուհետև հիւսիս-արևմտեան անկեան սիւնի վերայ երևում է այս արձանագրութեան մի կտարը, որի սկիզբը կամաբար տրեքի վերայ լինելով, կամարի վերանորոգութեան ժամա-

նակ դէն է ձգուել: «..... ի կանտրէնի հետ մինչև ի գէրն-
քաշն..... սպիտակ վանացն ողբերկաց բազում տանուտէք ժո-
ղովեցան պարտատելիքն. ով հակառակ կայ այսմ անճինջ վրձ-
ռին, անիծեալ լինի. ամէն:»

Սորանից յետոյ մտայ սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին,
որ փոքր դիրքով կանգնած է չորս որմնակից սիւների վերայ:
Հիւսիսային պատի մէջ մկրտութեան աւազանը չըջ պատուած
է գեղեցկակերտ ծաղկահիւս քանդակով: Նորա դէմ, հարաւա-
յին պատի մէջ, գեղատեսիլ խաչքար: Բեմը բարձր է և առանց
խորանի: Սեղանի պատի վերայ կարդացի հետեւեալ արձանա-
գրութիւնը: «Լիս Շահ, ծառայ Աստուծոյ, որդի Նորկանն, միա-
բանեցայ այսմ ուխտիս և ետու յիմ հալալ արդեանցն Մ (200)
դրամ ի փորին Բ պատարագ անխափան, ով (պակաս է) 8ժԸ
(318) դատի:»

Ես դիտմամբ արտագրեցի այստեղ վանքի բոլոր արձա-
նագրութիւնը, նախ որ նոքա ոչ մի տեղ չեն տպագրուած,
երկրորդ, նոքա կնպաստեն վանքի պատմութեանը:

Ինչ ցոյց տուին եօթվիցաց սուրբ Աստուածածնի պատ-
կերի բազմած տեղը բեմ տանող հարաւային աստիճաններից
վեր: Որքացած է պատկերի նախկին բնակարանը, որքացած են
նաև Բասենում մնացած հայ բնակիչները, որոնք չկամե-
ցան հետեւ 1830 թուին Շիրակ գաղթող իւրեանց պաշտե-
լի պատկերի յետևից: Բայց Բասենցի հայերը դիտեն արդեօք,
թէ իւրեանց պաշտելի պատկերը քանի տեսակ արկածների է
ենթարկուել իւր նոր բնակավայրում այն օրից, երբ յանձն ա-
ռաւ գաղթումը. ոհ, ծանր է գաղթողի վիճակը:

Հայր Դ. Ալիշանը յիշատակում է՝ որ իւրեանց հայր Մխի-
թար Աբբան իւր սարգաւազութեան ժամանակ այցելել է այս
սրբավայրը տասնեօթներրորդ դարու վերջում և տեսել է, որ
երկու այսակիրք, ընկած եկեղեցու մօտ, արտասանել են այն
բոլոր սրբերի անուններն, որոնց վաղուց մոռացել էր Բասենի
հայ բնակչութիւնը անընդհատ պատերազմների շնորհիւ:

Հետախուզութիւնս վերջացնելով՝ ես գնացի վանահօր
բնակարանը, ուր Տիմոթէոս վարդապետը սիրով կեցակրեց:
Նախանձելի կեցութիւն ունէր վանահայրը. նա բնակուում էր
իւր մօր հետ և իւր իրաւասութեան ներքայ ունէր վանքում
ծառայող մի տիրացու, երեք հայ կիւն, մշակներ տաւարածներ
և այլն: Ունէր վանքապատկան 80 սոմարի վարելահող, 30 կով՝

ժողովրդից նուէրներ. ոչխար և այլ: Այս բոլորի վերայ աւելաց-
նելով հրաշալի օգ, մաքուր ջուր, լաւ կացարան, ոքանչելի տե-
սարան, լիովին անհոգ կեանք, 14 տարի անշարժ կեանք և գու-
ցէ այժմ էլ այն տեղ է, և այսքանից յետոյ նորան վայել էր
կրկնել «կեր, արբ և ուրախ լէր»:

—Ունի՞ արդեօտ վանքը ձեռագիր մատեաններ, դիմացի
ես վանահերը:

—Կան մի քանի գրեանք... պատասխանեց նա:

—Կարելի է տեսնել նորանց.

Վանահայրը քիչ մտածեց, խոժոռուած դէմքով յօնքի
տակով նայեց վրաս և ձայն տուաւ:

—Մօ, տիրացու, Մկօ, ծծ.

Տիրացու Մկօն եկաւ կանգնեց դէմը:

—Մօ, չիդէս ուր են հին գրքերը... ձեռով գրած.

—Որը, Հայր սուրբ, ան օր թղթերով փենջարաները կը-
ծածկէինք... Այսմաւուրքը կըսիս. հարցրեց Մկօն.

—Մօ ինչ դուս կուտաս, փինջարանների համար հօ Այս
մաւուրքը չէր, էնիկ վենձ շարակտնն էր. ուղղեց վանահայրը:

—Կուզիս գնամ բիթուուն բերեմ, անոնք բիթաունն էլ
ներքևումն է... սարդաֆումը... տաաց տիրացուն և անհետա-
ցաւ: Քարոզգ ժամից յետոյ Մկօն բերաւ ձեռագիր մատեան-
ներ, այն է երկու Մաշտոց, մի Սաղմոս, երկու շարական և եր-
կու ճաշոց: Մաշտոցներից մինը 1675 և միւս 1758 թուակա-
նից: Սաղմոսը-1462 թուից, Մի շարականը 1639 թուից և վեր-
ջապէս մի ճաշոցը 1690 թուականից: Բոլոր մատեանները խո-
նաւութիւնից այնքան էին փոխուել, որ իրար կպած թերթերը
առանց պատուելու միմեանցից ջոկել և խիստ բորբոսի հոտ
էին փչում: Տիմոթէոս վարդապետի 14 տարուայ վանահայրու-
թեան անխոնջ հոգսերից մինն էլ այս մատեանների բարգա-
ւաճ դրութիւնն է եղել:

—Հայր սուրբ, վանքապատկան հողերը կառավարութեան
կողմից հաստատուած են վանքի վերայ, հարցրի ես:

Մի քանի տարի առաջ կառավարութիւնը վանքերից պա-
հանջեց ներկայացնել հողերի և կառավարութեան գրաւոր հաստա-
տութիւնները: Պօլսոյ պատրիարքը գրեց ս. Եջմիածին վհա-
փաւ Հայրապետին, որ յետ տան այս վանքի բոլոր փաստա-
թղթերը, որ հայերը 1380 թուի տարել էին Ռուսիայ, եօթվե-
րաց պատկերի հետ, բայց կարծեօք ոչինչ դուրս չեկաւ այդ-

գրագրութիւնից, Մեր ձեռք մնացել է միջանի ֆարմաններ, 80 սոմար տեղն էլ հաստատուած է վանքի վերայ:

— Ուրեմն ֆարմաններ ունի՞ք, կարելի է տեսնել նորանց խնդրեցի վանահօրը:

— Ծօ, Մկօ, ծօ, տիրացու, ո՛ր տեղ էն ան ֆերմանները, ծօ, գիղէս որը կոիմ, որ տոնկերէն է գրած, բացատրեց Տիմօթէոս Հայր սուրբը:

— Մի կապոց թուղթ ձգած է օդան թարաքի վերայ, վայրէ ան էղնի. մտածեց տիրացուն,

— Ծօ, գնա, բեր աշենք:

Տիրացուն բերաւ մի փաթեթ ծալծաւ թուղթ: Իմ խնդրանօք վանահայրը կարդաց մինը, որի պատճէնը դնում եմ այստեղ՝ ինչպէս որ նա թարգմանել է: Սա հետաքրքրական է իւր ձևով, բովանդակութեամբ և կարևոր է վանքի պատմութեան համար:

«ՖԻՐՄԱՆ»

«Սուլթան Ֆաթի Օսման Ղազի»

«Բոլոր տիեզերաց տակ դտնուած թագաւորութեանց»
«առաջինը, Աբրահամ նահապետի միջնորդութեամբ» և մեր»
«երկրորդ մարգարէի բարձր հրամանովն ես այս արքայու»
«թեան թագը. ժառանգեցի: Ուստի իմ ձեռքիս տակ եղած»
«բոլոր կուսակալացս, որ քաղաքականութեանս դէտն են, և»
«կարդացողներուն, որոնք արդար դատաստան տեսնելու իրա»
«ւանց զլուխն են, ուստի երկնից կխնդրեմ, որ մեր արքայու»
«թեան հաստատեղն է, փառաւոր է մեր թագը, Ձեզի էլ տայ»
«խոնարհութեան հոգի, որ բոլոր հպատակներուս վերայ օրհ»
«նութեան անունս հաստատէք:»

«Վասնորոյ՝ այժմ՝ Յովակիմ պատրիկի (պատրիարք)»
«խնդրանօք, Հասան զալայ անուանեալ զիւղաքաղաքի մօտ»
«Աք Մէյրամայ (Սուրբ Աստուածածին) հայոց հաւաքին հա»
«մեմատ սքանչելիաց տեղին՝ ոչ ոք արտոնութիւն չունէ մեր»
«կողմէն թէ արտորէիցը և թէ պարտեզներուն ու իւր կողմը»
«գտնուած անտառներուն և ամեն մէկ ունեցած արդիւնքն»
«երուն, իրենց կրօնական արարողութիւններսն թէ հոգևորա»
«կանաց և թէ մարմնաւորականաց վստահ կերպով պտտելն»
«երուն, ազատօրէն եկեղեցներն երթալուն զալուն, ահա հրա»

ւմայեցիք Զեզ, ոչ ոք չհամարձակի այս իմ, մարգարէիս,»
 շարտաւար հալատակներին նեղութիւն տայ, և այս մենաստա-
 ճնին տասանորդ անունը բոլորովին վերցուած է: Բացի այս»
 «հրովարտակիս ծախքէն, որ 1000 աղճայ հրովարտակիս գինն»
 «է, ահա երկրորդում եմ ասած խօսքս, որ ոչ ոք ինձ հպա-
 ճտակած հայոց մի կերպով չհամարձակի վնասիլ: Եթէ լսուե-
 լու լինի վնասուիները, մեծ պատժով պատժուելու է, ահա»
 «այս հրովարտակիս գրած առաջին օրը ձեզ հրատարակութիւն:»
 «Այս այսպէս գտնալներովդ հպատակութիւն արէք ինձ, որ»
 «երկինքն էլ ձեզ պաշտպանէ: 1046 թւին. Սուլթան Ֆաթի»
 «հրովարտակը»:

Ապա Տիմոթէոս վարդապետը ցոյց տուաւ երկրորդ հրո-
 վարտակը Սուլթան Մուստաֆայի տուած 1056 մահմեդական
 թուականին, Յոհաննէս պատրիարկի ձեռքով, որով հրամայու-
 է Արզրումի փաշային, վերագարձնել վանքին բոլոր վարելահո-
 դերն, որ յափշտակել էին Սուրբ Յոհան գիւղի թուրք բնա-
 կիչները:

Երրորդ հրովարտակով Սուլթան Մուրադի 936 թուից
 հրամայում էր Արզրումի կուսակալին որ վանքից տարեկան
 տասանորդ չառնեն, բացի այդ՝ *Ջրասունի, Ժառուի, Խորա-
 սանի, Բաշգեղի եւ Ղարաքրիսայի* տարեկան տասանորդ-
 ներն անտրտունջ նուիրում են մենաստանին: Ֆերմանը ստա-
 ցուած է Յոհաննէս Ա. պատրիարքի ձեռքով: Այս տուրքը, վա-
 նահօր ասելով, շարունակուել է մինչև 1830 թուականը, այ-
 սինքն մինչև հայոց գաղթը:

Հասաւ երեկոն. գիշերելու մնացի վանքում. Նախքան
 քնելը Տիմոթէոս Հայր սուրբը հաղորդեց ինձ իւր պատմական
 հմտութիւններէից մի քանիսը: Օրինակ՝ նա բացատրում էր վըս-
 տահօրէն՝ որ Օկոմի գիւղի անունը եղել է *Շկունի* այժմեան
 աւերակ եկեղեցին օծել է Սահակ Պարթևը, որ սկսել է ցոյց
 տալ հրաշագործութիւններ, որից ծագել է *եկ, ունի*: Իբրև թէ
 Հասան դալայում յանցաւորների կալանաւորելով յանձնում էին
 Իշխան (այժմ Իշխու) գիւղի ժողովին, որ դատելով՝ վճիռ էր
 կայացնում և ի կատար ածելու յանձնում էր Պատիժվան գիւ-
 ղին, որից և *պատժոյ աւան* և այլ այսպիսի զրոյցներ...

Առաւօտ, 1878 թուի յունիսի 20-ին հրաժէշտ տուի վան-
 քին և նորա վանահօրն ու իջայ կրկին Օկոմի, անցայ Հասան-
 դալայի տակով և ընկայ այն մեծ ճանապարհը, որ գալիս է

Կարինից: Եւ արդէն կամեցայ վերադառնալ, ըստ որում Սուրբ Աստուածածնի վանքը Բասենի համարեա արևմտեան վերջին կէտն է: Իսկ իմ նպատակն էր ի մօտոյ ճանաչել Բասեն երկիրը, որ 1830 թուին տուաւ հայ գիւղական գաղթականների այնքան հոծ բաղմունքին:

Այժմ մի քանի խօսք եւ վերջին պատերազմի ազետալի հետևանքների մասին թրքահայ ժողովրդի վերաբերութեամբ, որով, և կվերջանան սոյն յիշողութիւններս:

ԻՍԶԱԲԵՐՈՒՆԻ

(Վերջը միւս անգամ)